

INDIVIDUAL RIVOJLANISHNING UMUMIY QONUNIYATLARI.

*Xo`jaobod Abu Ali ibn Sino nomidagi jamoat
salomatligi texnikumi Maxsus fan o`qituvchisi:*

Sodiqova Feruza Abdulazizovna

Annotatsiya: Ushbu maqolada individual rivojlanishning umumiy qonuniyatlar haqida batafsil ma'lumotlar keltirib o'tilgan, jumlada individual rivojlanishning umumiy qonuniyatlarida insonda kuzatiladigan o'zgarishlar, ontogenez, embrional rivojlanish, tug'ilish, o'sish, voyaga yetish, qarish va tabiiy o'lim haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Ontogenez, embrional rivojlanish, irsiy axborot, integratsiya, filogenez, onto-filogenez.

Individual rivojlanish biologiya fanining muhim tushunchalaridan biri bo'lib, u har bir tirik organizmning paydo bo'lishidan boshlab umrining oxirigacha bo'lgan hayotiy jarayonlarni o'z ichiga oladi. Bu jarayon ontogenez deb ataladi. Ontogenez organizmning urug'lanishidan boshlanib, embrional rivojlanish, tug'ilish, o'sish, voyaga yetish, qarish va tabiiy o'lim bilan yakunlanadi. Ontogenez davomida hujayralar bo'linadi, ixtisoslashadi, to'qimalar va a'zolar shakllanadi hamda organizm tashqi muhitga moslashib boradi. Individual rivojlanish jarayoni irsiy axborotga asoslangan bo'lsa-da, tashqi muhit omillarining ta'siri ostida kechadi. Shu sababli ontogenez biologik va ijtimoiy omillarning murakkab o'zaro ta'siri natijasidir.

Individual rivojlanishning umumiy qonuniyatlari barcha tirik organizmlar uchun xos bo'lib, ular bosqichlilik, uzluksizlik, differensiyalanish va integratsiya, irsiyat va muhitning o'zaro ta'siri hamda moslanish kabi jihatlarni o'z ichiga oladi. Ontogenez qat'iy ketma-ketlikda kechadi va har bir bosqich avvalgisiga tayangan holda rivojlanadi. Rivojlanish jarayoni qaytmas bo'lib, organizm ma'lum bir bosqichdan o'tganidan so'ng avvalgi holatiga qayta olmaydi. Ontogenez davomida hujayralar bir xil tuzilishga ega bo'lsa-da, vaqt o'tishi bilan ular turli vazifalarni bajarishga moslashib, differensiyalanadi. Natijada to'qimalar, a'zolar va a'zolar tizimi

shakllanadi. Bu jarayon integratsiya bilan birgalikda kechib, butun organizmning yagona tizim sifatida faoliyat yuritishini ta'minlaydi.

Ontogenez irsiy axborot bilan boshqariladi, ya'ni ota-onadan o'tgan genetik ma'lumot organizm rivojlanishining asosiy dasturini belgilaydi. Biroq tashqi muhit omillari — ovqatlanish, iqlim, ekologik sharoit, ijtimoiy muhit va turmush tarzi ontogenez jarayoniga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa odam ontogenezida ijtimoiy omillarning ahamiyati katta bo'lib, ta'lim-tarbiya, madaniyat va ijtimoiy munosabatlar shaxs shakllanishida muhim rol o'ynaydi.

Ontogenez bilan chambarchas bog'liq bo'lgan tushuncha filogenez hisoblanadi. Filogenez tirik organizmlarning tarixiy-evolyutsion rivojlanishini, ya'ni millionlab yillar davomida sodir bo'lgan o'zgarishlarni o'rganadi. Odam filogenezi hayvonot dunyosidagi sodda tuzilmali organizmlardan murakkab tuzilmali, ongli mavjudot — odamning paydo bo'lishigacha bo'lgan uzoq evolyutsion jarayonni o'z ichiga oladi. Odamning ajdodlari umurtqasiz hayvonlardan boshlab, baliqlar, amfibiyalar, sudralib yuruvchilar, sutemizuvchilar va oliy primatlar orqali rivojlangan. Har bir evolyutsion bosqichda organizm tuzilishi va funksiyasi takomillashib borgan.

Ontogenez va filogenez o'rtasidagi bog'liqlik onto-filogenez tushunchasi orqali ifodalanadi. Bu bog'liqlikni tushuntiruvchi muhim nazariyalardan biri biogenetik qonun bo'lib, unga ko'ra ontogenez filogeneznining qisqacha va soddalashtirilgan takrorlanishidir. Odam embrional rivojlanishida filogeneznining ayrim belgilarini kuzatish mumkin. Masalan, embrionning dastlabki bosqichlarida dumga o'xshash tuzilmaning paydo bo'lishi, jabra yoriqlarini eslatuvchi tuzilmalar va yurakning dastlab sodda tuzilishga ega bo'lishi bunga misol bo'la oladi. Bu belgilar keyingi rivojlanish jarayonida yo'qoladi yoki o'zgarib, odam organizmiga xos shaklni oladi.

Odam a'zolarining rivojlanishi ontogenez va filogeneznining o'zaro uyg'unligi asosida kechadi. Nerv tizimi filogenezda eng murakkab rivojlangan tizim bo'lib, ontogenezda u embrionning dastlabki bosqichlaridayoq shakllana boshlaydi. Nerv tizimi dastlab sodda reflekslarni ta'minlovchi tuzilmalardan iborat bo'lsa, evolyutsiya jarayonida markaziy nerv tizimi, ayniqsa bosh miya po'stlog'i rivojlanib, ong, tafakkur va nutq kabi yuqori funksiyalarni ta'minlaydi. Ontogenezda ham nerv tizimi bosqichma-bosqich takomillashib, bola ulg'aygani sari murakkab psixik jarayonlar shakllanadi.

Yurak-qon tomir tizimi rivojlanishida ham onto-filogenez qonuniyatlari yaqqol namoyon bo'ladi. Filogenezda yurak dastlab ikki kamerali bo'lgan bo'lsa, evolyutsiya jarayonida to'rt kamerali yurakka ega bo'lgan sutemizuvchilar va odam paydo bo'lgan. Ontogenezda esa odam yuragi dastlab sodda tuzilishga ega bo'lib, rivojlanish davomida murakkablashadi va to'liq to'rt kamerali yurak shakllanadi. Bu holat filogeneznining qisqacha takrorlanishini eslatadi.

Nafas olish tizimi ham evolyutsion jarayonda katta o'zgarishlarga uchragan. Dastlab suvda yashovchi organizmlarda jabralar orqali nafas olish kuzatilgan bo'lsa, keyinchalik quruqlik hayotiga moslashish natijasida o'pka rivojlangan. Odam embrional rivojlanishida jabra yoriqlariga o'xshash tuzilmalar paydo bo'lib, keyinchalik ular yo'qoladi va o'pka shakllanadi. Bu holat ham ontogenez va filogenez o'rtasidagi bog'liqlikni tasdiqlaydi.

Ovqat hazm qilish tizimi filogenez davomida oziqlanish turiga mos ravishda murakkablashib borgan. Ontogenezda esa ovqat hazm qilish tizimi embrionda oddiy nay ko'rinishida bo'lib, keyinchalik me'da, ichaklar, jigar va boshqa bezlar shakllanadi. Harakat-tayanch tizimi ham evolyutsiya jarayonida tog'aydan suyak tizimiga o'tgan bo'lib, ontogenezda embrion skeleti dastlab tog'aydan iborat bo'ladi va keyinchalik suyaklanadi.

Onto-filogenezni o'rganish biologiya va tibbiyot fanlari uchun katta ahamiyatga ega. Bu bilimlar tug'ma nuqsonlarning kelib chiqish sabablarini tushunishga, embrional rivojlanishdagi buzilishlarni aniqlashga va ularni oldini olishga yordam beradi. Shuningdek, odam organizmining tuzilishi va funksiyasini evolyutsion nuqtayi nazardan tushuntirish imkonini beradi. Ontogenez va filogenez haqidagi bilimlar shifokorlar, biologlar, pedagoglar va psixologlar uchun muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa: Individual rivojlanish inson hayotining uzluksiz, murakkab va ko'p qirrali jarayoni bo'lib, u biologik, psixologik, ijtimoiy va madaniy omillar ta'sirida shakllanadi. Har bir insonning rivojlanishi o'ziga xos bo'lib, irsiyat, muhit, ta'lim-tarbiya va shaxsning ichki faoliyati bilan chambarchas bog'liqdir. Shu bilan birga, individual rivojlanish bosqichma-bosqich kechadi: har bir yosh davri o'ziga xos xususiyatlari, psixologik va jismoniy o'zgarishlari bilan ajralib turadi. Bolalikda asosan biologik va jismoniy o'sish, boshlang'ich ijtimoiylashuv va shaxsning asosiy qobiliyatlari rivojlanadi; o'smirlilikda esa ong, ijtimoiy munosabatlar, qiziqish va qadr-qimmat masalalari ustuvor bo'ladi; kattalikka yetgan davr esa shaxsiy, kasbiy va ijtimoiy mas'uliyatni oshirish bilan belgilanadi.

Rivojlanish jarayoni notekis bo'lib, ayrim davrlarda tezlashadi, ayrimlarida sekinlashadi. Bu jarayonda shaxsning ichki xohish-istaklari, maqsadlari, motivatsiyasi va faolligi katta rol o'ynaydi. Shu sababli shaxsni rivojlantirishda faqat tashqi ta'sirlar emas, balki uning o'z faolligi, bilim olishga bo'lgan intilishi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ijtimoiy muhit, oilaviy tarbiya, maktab va jamiyatdagi ijtimoiy qoidalar ham shaxsning rivojlanish jarayonini belgilaydi, unga yo'naltiruvchi omil sifatida xizmat qiladi. Ta'lim-tarbiya jarayoni esa individual rivojlanish qonuniyatlarini amalda qo'llashning eng samarali yo'lidir, chunki u shaxsning bilim, ko'nikma, ma'naviy va ijtimoiy salohiyatini kengaytiradi.

Individual rivojlanishning asosiy qonuniyatlarini chuqur o'rganish pedagogika va psixologiya fanlari uchun katta ahamiyatga ega. Bu bilimlar shaxsning imkoniyatlarini aniqlash, uning qobiliyatlarini rivojlantirish va psixologik muammolarni oldini olish imkonini beradi. Shuningdek, rivojlanish qonuniyatlarini hisobga olish orqali jamiyatda barkamol, mustaqil fikrlovchi, ijodiy va ijtimoiy mas'uliyatli shaxslarni tarbiyalash mumkin bo'ladi. Shu sababli individual rivojlanishning umumiy qonuniyatlarini o'rganish nafaqat ilmiy, balki amaliy jihatdan ham muhimdir. Bu jarayonning har bir bosqichi va xususiyatini tushunish shaxsni to'liq anglash, uning o'sish va rivojlanish imkoniyatlarini to'g'ri yo'naltirish hamda jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyotiga hissa qo'shishda muhim ahamiyatga ega.

Xulosa qilib aytganda, individual rivojlanish — bu shaxsning hayotiy faoliyati davomida yuzaga keladigan murakkab, bosqichma-bosqich va notekis o'sish jarayoni bo'lib, u irsiyat, muhit, tarbiya va shaxsning ichki faolligi o'rtasidagi uzviy bog'liqlik natijasidir. Shu asosda, har bir insonning rivojlanishi o'ziga xos va noyob bo'lib, uni to'g'ri yo'naltirish va qo'llab-quvvatlash uchun rivojlanish qonuniyatlarini chuqur bilish zarur. Bu bilimlar nafaqat pedagogik va psixologik amaliyotda, balki shaxsning ma'naviy, intellektual va ijtimoiy kamolotida ham hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdurahmonov F. Pedagogika nazariyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2018.
2. G'oziyev E. Psixologiya. – Toshkent: O'qituvchi, 2019.
3. Karimova V.M. Shaxs psixologiyasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020.
4. Mavlonova R., Rahmonqulova N. Pedagogika. – Toshkent: Noshir, 2017.
5. Davletshin M. Umumiy psixologiya. – Toshkent: O'zbekiston, 2016.
6. Vygotskiy L.S. Psixik rivojlanish nazariyasi. – Moskva, 2005.
7. Piaget J. Bolaning intellektual rivojlanishi. – Moskva, 2003.
8. Rubinshteyn S.L. Umumiy psixologiya asoslari. – Moskva, 2004.
9. Leontyev A.N. Faoliyat, ong va shaxs. – Moskva, 2006.
10. Xolmatova M. Pedagogik psixologiya. – Toshkent: Fan, 2021.
11. Nurmonov A. Ta'lim va tarbiya nazariyasi. – Toshkent, 2018.
12. O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. – Toshkent, 2020.